

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/45/47-50>

Elburus Vəliyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0002-1462-305X>
elbrusveliyev79@gmail.com

Bəzi köməkçi nitq hissələrinin leksik anlamı, onların söz yaradıcılığında rolu və sintaktik məqamları

Xülasə

Nitq mədəniyyəti mənəvi mədəniyyətin ayrılmaz və vacib tərkib hissəsi hesab olunur. Müstəqillik əldə edildikdən sonra dilimizin və nitq mədəniyyətimizin inkişafı, eyni zamanda bu sahənin gənc nəslin formalaşmasında oynadığı rol əsas prioritetlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Hazırda Azərbaycan dili respublikanın rəsmi dili olmaqla yanaşı, geniş ünsiyyət vasitəsi kimi də çıxış edir. Düzgün və aydın nitq üçün bu dilin bütün incəliklərini dərinlən öyrənmək vacibdir. Azərbaycan dili sabit qrammatik quruluşu, geniş və zəngin lüğət tərkibi, ahəngdar və zərif səslənmə xüsusiyyətləri ilə seçilir. Onun leksik strukturu qrammatik və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif nitq hissələrinə – isim, feil və köməkçi nitq vahidlərinə bölünür.

Nitq hissələrinə Azərbaycan dilində isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, zərf, bağlayıcı, qoşma, ədat, modal sözlər və nida daxildir. Leksik mənə daşıyan sözlər eyni zamanda qrammatik funksiya yerinə yetirərək cümlədə müəyyən sintaktik rol oynayır. Hər hansı bir sözün nitq hissəsi kimi qəbul olunması üçün onun yalnız leksik mənası deyil, eyni zamanda qrammatik funksiyası da olmalıdır. Daha əvvəl də vurğulandığı kimi, köməkçi nitq hissələrinə qoşmalar, ədatlar, bağlayıcılar, modal sözlər və nida daxildir. Bu kateqoriyaya aid sözlər əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, leksik mənə daşımır, cümlə üzvü kimi çıxış etmir və müstəqil şəkildə suala cavab vermir. Dilin zənginliyi araşdırıldıqda aydın olur ki, bir çox sözlər müxtəlif mənələrdə işlədilə bilər. Bu xüsusiyyət təkcə əsas nitq hissələrində deyil, həmçinin, köməkçi nitq hissələrində də müşahidə olunur.

Açar sözlər: köməkçi nitq hissələri, leksik anlam, sintaktik məqam, leksik və qrammatik mənə

Elburus Valiyev
Nakhchivan State University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0009-0002-1462-305X>
elbrusveliyev79@gmail.com

Lexical Meaning of Some Auxiliary Parts of Speech, Their Role in Word Formation and Syntactic Aspects

Abstract

Speech culture is generally considered one of the main components of spiritual culture. From the time of independence to the present day, the formation of our language, speech culture and the formation of our youth have been put forward as a key issue for comprehensive development. Today, the Azerbaijani language is the official language of our state and a broad means of communication. In order for our speech to be flawlessly fluent, it is important to master all the subtleties of this language. The Azerbaijani language has its own stable grammatical structure, rich vocabulary and expression reserve, harmonious, elegant sounding. The lexical composition of the Azerbaijani language is divided into several groups according to its lexical-grammatical, morphological and syntactic characteristics - parts of speech: nouns, verbs and auxiliary parts of speech. In the Azerbaijani language, parts of speech include nouns, adjectives, numerals, pronouns,

verbs, adverbs, conjunctions, prepositions and modal words. Words expressing lexical meaning have grammatical meaning and carry a syntactic function within a sentence. In order for a word included in our dictionary to be a part of speech, it must have a certain grammatical meaning in addition to its lexical meaning. As we mentioned above, auxiliary parts of speech include conjunctions, adverbs, connecting and modal words and interjections. Unlike the main parts of speech, auxiliary parts of speech cannot have a lexical meaning, cannot be used separately as a sentence member and do not answer an independent question. The study of the richness of the Azerbaijani language shows that in our speech one word is expressed in several meanings. This is manifested in the auxiliary parts of speech as well as in the main parts of speech.

Keywords: *auxiliary parts of speech, lexical meaning, syntactic point, lexical and grammatical meaning*

Giriş

Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük bir qrupu mənalı, yəni leksik və qrammatik mənaya malik olsa da, digər bir qrupu isə yarım mənalı yalnız qrammatik mənə kəsb edən sözlərdir.

Tanınmış dilçilərin əksəriyyəti; Baskakov, Vinqradov, L.Budaqov, A.Qurbanov, M.Şirəliyev, Z.Budaqova, S.Cəfərov, Ə.Fərəcov, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Əfəndiyev, Y.Seyidov, Ə.Abdullayev və başqaları sübut və təsdiq etmişlər ki, dildə mənasız söz yoxdur. Yəni duz, gözəl, beş, kimsə, yazmaq, aşağı və s. Leksik və qrammatik, dək, və, bəlkə, məgər, off sözləri tək-cə qrammatik mənaya malikdir. Bu da sözlərin nitq hissələrinin iki bəzi mənbələrdə üç qrupa bölünməsinə əsas verir. Məqsədimiz nitq hissələrini şərh etmək deyil, çünki bu sahədə onlarca dərslik, metodik vəsaitlər yazılmış, hətta ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyalar haqqında xeyli miqdarda köməkçi vəsaitlər, elmi məqalələr çap olunmuşdur.

Tədqiqat

Bütün bunlara baxmayaraq, ali və orta məktəb qrammatikalarında və digər vəsaitlərdə əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələrindən yarım mənalı sözlərdən əsas fərqi belə müəyyənləşdirmişlər:

Əsas nitq hissələri leksik və qrammatik mənaya malikdir;

Əsas nitq hissələri morfoloji əlamət, yəni leksik və qrammatik şəkilçilər qəbul edib dəyişə bilər, köməkçi nitq hissələri yox. Dəmir-çi-lər-dən, yaz-ma-mış-am, bir-ləş-miş-di-lər və s, yəni əsas nitq hissələri söz yaradıcılığında fəal iştirak edir. Köməkçi nitq hissələri yox. Əsas nitq hissələri hər hansı bir suala cavab verir, köməkçi nitq hissələrinin sualı yoxdur. (qələm-nə? gedirəm – nə edirəm? Sarı (yarpaq) - nə (yarpaq?). Beş (kitab) – nə (kitab). Mən insanam – kim?. Tələbələr aşağıya endilər. Haraya? və s. Əsas nitq hissələri cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edir. Köməkçi nitq hissələri cümlə üzvü olmaz. Əsas nitq hissələri morfoloji əlamət – leksik və qrammatik şəkilçi qəbul edib dəyişə bilər, yəni söz yaradıcılığında fəal iştirak edir. Köməkçi nitq hissələrində belə bir xüsusiyyət yoxdur.

Konkret dil faktları sübut edir ki, köməkçi nitq hissələri, daha doğrusu yarım mənalı sözlər də yeri gəldikcə söz yaradıcılığında iştirak edə bilər (Hüseynzadə, 2007).

Bildiyimiz kimi, söz yaradıcılığı iki yolla – morfoloji və sintaktik üsulla yaranır. Lakin lüğət tərkibi dilin daxili imkanları sayəsində tək-cə morfoloji və sintaktik yolla deyil, həm də leksik və semantik üsullarla da yaranır. Biz bu yazıda morfoloji və sintaktik yollarla yanaşı, həm də leksik üsulla da köməkçi nitq hissələrinin söz yaradıcılığında iştirakından söz açmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Köməkçi nitq hissələrinin bir qismi digər əsas nitq hissələri yerində də çıxış edə bilər. Bu, leksik yolla söz yaradıcılığı deməkdir. Nümunələrə diqqət yetirək:

Azər evə tərəf getdi (qoşma). Tərəflər razılaşırdılar (isim). Səndən sonra Adil getməli idi (qoşma). Sən sonra gələrsən (zaman zərfi). Mustafadan qabaq gələn yox idi (qoşma). Arif qabaq partada əyləşmişdi (sifət). Bizdən əvvəl siz gəlmişdiniz (qoşma). Əvvəl Arif gəlsin, sonra Sadiq (zaman zərfi). Xəstə qatıqdan başqa heç nə yemir (qoşma). Arzunu başqa işə dəyişdilər (sifət).

Ana dilindən qeyri dili sevmirəm. Qeyrisi çor desə, can deyir ona, mən qurban oluram, bəyənmir mənə (isim). Yaxın dostumdan qeyri adamın gəlməsini istəmirəm (sifət) (Xəlilov, 2002). Modal sözlərdən bir qismi həm modal söz kim, həm də digər nitq hissəsi kimi çıxış edənlər:

Şübhəsiz ki, bu gün yağan qar iki – üç günə əriyəcək (modal söz). Dostum bu məsələni şübhəsiz həll etdi (zərf). Ola bilər, sabah qar yağsın (modal söz). Bu məsələ günü sabah həll ola bilər (feil). Deyirlər, havalar bu gündən başlayaraq isinəcək (modal söz). Çoxları mənə fəğirsən deyirlər (feil). Deyəsən, mənə başa düşmədin (modal söz). Gərək bunu sən atana deyəsən (feil). Görəsən, çağırısam gələrmə ceyran? (modal söz). Gərəkdir ki, bu işi sən görəsən (feil). Axırda, biz gəlib kəndə çatdıq (modal söz). Siz axırda gəlsəniz, yaxşı olar (zərf) (Nərimanov, 2004).

Qoy mən yenə söhbət açım ilk baharımdan (ədat). Kitabı yerinə qoy (fel). Təkcə sən deyən olmalıdı, məgər (ədat). Yazıq uşaq şəhərə təkcə getdi (zərf). Yalnız sizi tanıyıram (ədat). Ədalət bu gecə çadırdə təkcə yatdı (zərf). Olmaya, bu gələn müəllimdir? (ədat). Gərək Vəqif burada olmaya (feil). Axır mənə də görüm sən nə üçün burada işləmək istəmirsən? Sən axır(da) gəl, Arif tələsir (zərf). Su lal – dinməz axır, hərdənbir şaqquillayır (feil). Ah mən onun üçün nələr etmədim? (nida). Ahın dağlara, daşlara! (isim) (Hüseyn, 2005).

Bəzi köməkçi nitq hissələri var ki, onlar sintaktik üsulla, yəni digər bir leksik mənalı sözə qoşularaq mürəkkəb söz, yəni tərkibi söz, yaxud söz birləşməsi yaradır. Nümunələrə nəzər salaq:

Mən də sənə kimi bəxtiqara səyyadam,
Tor atıram tərlən üçün sar gəlir (aşıq şeiri).
Ondan ötrü burnumun ucu göynəyir.

Belə qocalar haqqında o, nənəsindən maraqlı nağıllar eşitmişdi.

Rzabalanın haqqında kim danışmaq istəyir? (Ordubadi, 2012). Qardaşım konsulxanadan qayıtdıqdan sonra sizin barənizdə fikrini tamamilə dəyişib. Onların heç biri Xəzər qədər xoşuma gəlmədi (Ordubadi, 2012).

Nümunələrdəki işarələnmiş qoşmalı birləşmələr sintaksisdə bir üzv vəzifəsində çıxış edir, əgər həmin qoşmaları (üçün, ötrü, haqqında, barəsində, qədər...) cümlədən çıxsaq, cümlənin mənası məntiqi baxımdan itər. Təkcə bir nümunə: Mən də sənə kimi oxuyacağam cümləsində kimi qoşmasını çıxsaq, belə bir cümlə olar – Mən də sənə kimi oxuyacağam. Göründüyü kimi, bu cümlə tamamilə uyğunsuz bir “cümlə”dir. Bax elə qrammatik mənə da budur. Deməli, qrammatik mənə pozulduqda, məntiqi mənə da pozulur (Kazımov, 2014).

Onu da qeyd edək ki, bəzi qoşmalı birləşmələr cümlənin xəbəri də ola bilər. Almaz da sənə kimidir, dediyindən dönməz (Cabbarlı, 2005).

Əvvəla, bu sözlər köməkçi fel kimi götürülə bilməz, ona görə ki, bunların leksik mənası yoxdur. İkincisi, bunlar fel şəkillərinin hekayəsi, rəvayəti, şərti kimi qəbul edilə bilməz (hərçənd ki, uzun illər belə yazılıb belə də deyilib). Çünki bu sözlər – köməkçi sözlər təkcə fellərə qoşulmur (gəlmiş idi, oxuyacaq imişsə və s.) onlar bütün leksik mənalı sözlərə qoşulur (Arif idi, Arif imiş, Arıfsə, Aldığım qiymət beş idi, Onun xətti gözəl imiş, Danışan mən idim, dinləyən sən idin, işi görən sənsənsə, bəs o nə deyir? (Seyidov, 2002).

Çox haqlı olaraq son illərdə orta məktəb qrammatikalarında bu sözlər sadəcə olaraq hissəcik adlandırılmışdır. Biz də bu fikirdəyik, çünki onlar bütün əsas nitq hissələrinə hətta köməkçi nitq hissələrinə də qoşula bilər və tərkib halında cümlədə bir üzv vəzifəsində çıxış edir. Həmçinin, qoşulduğu sözü keçmiş zamana bağlayır. Qeyd edək ki, morfoloji xarakterinə və sintaktik məqamına görə ikən bağlaması –idi, -miş hissəciklərindən fərqlidir. Bu fərqlərin başlıcası odur ki, ikən bağlaması qoşulduğu sözü keçmiş zamana bağlamaq xüsusiyyətinə malik deyildir. Tərkibində ikən olan birləşmələr zaman zərfi və ya zərfliyi məzmunu daşıyır və həmin cümlələr müxtəlif zamanlarda ola bilər (Əfəndiyev, 1963). Dil faktlarına müraciət etməklə bu fikri bir daha dəqiqləşdirək:

Qoşulduğu söz və ya tərkiblə birlikdə zaman bildirir və cümlədə zaman zərfliyi vəzifəsində çıxış edir:

Konsulun özü vaxt ikən mənə yanına çağırır demişdi (M.S.Ordubadi). Biz gecə ikən Tütüncü oğlu ilə birlikdə onların mənzilinə getməli olduq (M.S.Ordubadi). Bahadır burda ikən mən hissiyyatımı ondan gizlədirdim (Nərimanov, 2004). Qoşulduğu söz və ya tərkiblə birlikdə hal – vəziyyət bildirir: Vaxtı ilə bu küçə uçqu-sökük evlərdən ibarət ikən indi nə qədər də gözəlləşmişdi. Diri ikən ölü kimi yaşamağın daha bəsdır. Sözlü ikən niyə qoşulub qaçdın, bala (Hüseyn, 2005).

Azərbaycan dilçiliyində uzun illərdir ki, sintaksisin tədqiqində struktur-semantik yanaşmaya xüsusi önəm verilir. Bu istiqamətdə aparılan əənəvi araşdırmalar zamanı köməkçi nitq hissələrinin quruluş xüsusiyyətləri və onların mətnin struktur-semantikasında oynadığı rol da nəzərdən qaçırılmaz. Aydınır ki, sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin qarşılıqlı əlaqəsinin qurulmasında, mətnin ümumi strukturunun formalaşmasında, müxtəlif qrammatik məna çalarlarının ifadəsində köməkçi nitq hissələri əhəmiyyətli rol oynayır. Belə vasitələr olmadan mətnin bütövlüyünü təsəvvür etmək demək olar ki, mümkünsüzdür.

Nəticə

Mətn daxilində istifadə edilən hər bir dil vahidinin müəyyən funksiyası olduğu kimi, köməkçi nitq hissələri də xüsusi vəzifə daşıyır. Onlar təkcə qrammatik əlaqələndirici funksiya ilə məhdudlaşmır, çox vaxt semantik və üslubi çalarlar da qazandırır. Bu nitq vahidləri, adətən, müxtəlif quruluşa malik olub, müstəqil sözlər əsasında formalaşmış və dilin müxtəlif ünsürlərindən yaranmışdır. Onların tarixi-etimoloji baxımdan öyrənilməsi elmi baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Xüsusilə, mürəkkəb quruluşlu köməkçi nitq hissələrinin tərkibində fərqli nitq hissələrindən ibarət elementlərin birləşməsi müşahidə olunur ki, bu da onların tarixi və etimoloji baxımdan təhlilini asanlaşdırır (Təhməzov, 2017).

Nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Yekun olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, yarımmənalı sözlər, yəni köməkçi nitq hissələri adlandırılmış söz qrupları və ya hissəciklər, habelə ikən bağlaması da qrammatik məna kəsb etməklə bərabər, yeri gəldikdə sintaktik vəzifə də daşıya bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, N. (2013). *Nitq mədəniyyətinin əsasları*.
2. *Azərbaycan dilinin qrammatikası*. (1960).
3. Cabbarlı, C. (2005). *Seçilmiş əsərləri*.
4. Əfəndiyev, Y. (1963). *Köməkçi nitq hissələrinin tədrisi (qoşma və bağlayıcı)*.
5. Hüseynzadə, M. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. III hissə: Morfologiya*.
6. Hüseyn, M. (2005). *Seçilmiş əsərləri*.
7. Xəlilov, B. (2002). *Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası*.
8. Kazımov, Q. (2014). *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya*.
9. Nərimanov, N. (2004). *Seçilmiş əsərləri*.
10. Ordubadi, M.S. (2012). *Dumanlı Təbriz (roman)*.
11. Seyidov, Y. (2002). *Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfologiya)*.
12. Təhməzov, Z. (2017). *Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi*.

Daxil oldu: 04.02.2025

Qəbul edildi: 22.05.2025